

ABLONCZY LÁSZLÓ

Kun Béla, a pilóta,

avagy a történelem színei

*C'est un cygne qui bat de l'aile sur un
Océan de fange.*

*(G. Duhamel: A színház egy hattyú,
mely egy iszaptengeren vergődik)*

* * *

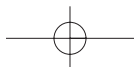
*Az élet, méltóságos asszonyom, alaposan
el van színháziasodva.*

(Kosztolányi Dezső)

(„...Rostély-mosolyt/hord tartós harc vigyort...” Illyés Gyula szüreti verse idéződött előttem, midőn Csoóri Sándor jegyzetét [A kitaszítottak idejét éljük – Magyar Nemzet, 2008. július 31.] olvastam. Abszurdoid jelenés képét villantotta fel: laudációra készülve, Duray Miklós életét, küzdelmeit lehetne-e hitelesebben igazolni, tűnődik Csoóri, minthogy felolvasni Hajdú János egykori vádiratát? „Az írás minden sora kiüresedett rágalom, egy védhetetlen korszak makogása” – írja a költő, felidézve bennünk régvolt szégyeneket, vele azt is, hogy a szombaton megjelenő Élet és Irodalom főszerkesztője, Bata Imre sürgős közlés paranccsal kapta a kéziratot, mert Aczél György bétfőn Moszkvába vitte igazoló iratként az ide-odalógiai találkozóra. Csoóri Sándort betegsége akadályozta abban, hogy Kaposmérőn személyesen méltassa barátját, de feltételezem: mosolyát nem ezért rejtette rostély mögé, s mondott le pódiumi happeningjéről. Mert helyette felolvasandó, keserves és mai tanulságokkal átvéreztetett írást küldött. Magam is ott voltam Kaposmérőn, s azóta fel-felrémlik előttem: jó kis pódiumi eseményjáték kerekedett volna, ha a magasztos dicséretetek árjában a költő kiballag a mikrofonhoz, s elmélyült komolysággal olvasni kezdi az Aczél-világ palackposta-üzenetét.

Élet és Színház – Hatalom és Pódium – Szabadság és zsarnoki Benutság: az elmúlt századokban micsoda változatokban provokálták egymást! Valamiképp a történelmet is megmoccantva, Kosztolányival szólva: az időszerűtlent időszerűsítve. S ebben az élet-komédiában kivételes, már a végletelesség jelképe, hogy 1848. március 15-én a köz-kíváncságra másorra tűzött Bánk bán se kerülhetett színpadra, mert a forradalmi hangulat elsodorta. Más alkalmakkor, az idő és a politika hullámverésében, a szabadság lappangó érzése szolidabb rezgésszámon nyílt meg egy színpadi jelenet, színészi gesztus vagy írói gondolat. De nincs az a cenzor vagy akár újkori teoretikus, akinek felélné a képzelete, hogy micsoda szív- és elmemozdító pillanat robbanhat a színpad és a nézőtér találkozásában.)

ARAD – 1849. AUGUSZTUS. A bukás óráiban játszódik Illyés Gyula *Fáklyaláng* című drámája, mely Kossuth és Görgey eszmeküzdelme a haza sorsáról. Az

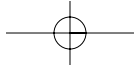

egykor a Révai-politika által is ünnepeelt darabról és előadásról változatos elemzések születtek, utóbb lebecsülő és pizkolódó érvekkel, merthogy a hivatalos forradalmiságot igazolta. Csakhogy a magasröptű viszolygók köréből nem olvastam dolgozatot, amely az utójáték, a turini kép írói üzenetét megfejtette volna. Talán idéznők előbb Illyés 1952. december 10-én az MTI-nek mondott szavait: „A kismizett, tönkre nyomorított népnek hogyan lehetett volna édes hazája a szolgaság földje!” Már a helyszín és a történelmi pillanat is sűrített dráma Illyés színpadán. A *Fáklyaláng* helyszíne öt évvel a párizsi diktátum után Arad s az időpont: a nemzet összeomlásának pillanata. Nem a felvidéki hadjárat, netán a szabadságharc pesti vagy debreceni lelkesítő eseményei, hanem a bukás. A színpadi végjátékban pedig Turin következik. Idegen föld és száműzetés. Miről szól az öreg Kossuth és a hazából érkező Józsa jelenete? Arról, hogy nincs szabadság a hazában. „Eljött Magyarország” – mondja Kossuth, amikor felismeri egykori emberét. A haza, a szabadság ügye emigrációban – ez a *Fáklyaláng* végső és jelen idejű üzenete 1952 decemberében Rákosi Mátyás Magyarországon. Vélhetjük, Illyés Cs. Szabó László, Szabó Zoltán, Kovács Imre és más emigrációban élő eszmetársak küzdelmének értelmére mint a megmaradás reményváltozatára is gondolt, amikor az utójátékot fogalmazta. Benedek Andrásról tudjuk: Illyés tovább írta volna a darabot, de dramaturg barátja jó érzéssel visszatartotta a munkában: nincs magasabb és mélyebb a turini jelenetnél! Eljött Magyarország! – mondja a száműzetésben élő Kossuth –, s erre futott össze a Katona József Színház függönye, és felzúgott a taps. Patetikusan hangzott? Úgy bizony. Diktatúrában még a szabadság sóhaja is életigazság, s a taps pedig a hiányérzetet is protestálja. S immár az aradi pince megmaradásvitája épp az utójátékkal olyan költői szférába emelkedett, amely a nézőtéren a diktatúra légkörét átszakítva, a bukás drámáját felemelve, a szabadsághajtás dimenziójába növelte az előadást. Másfél évtized múlva a televízió rekonstruálta a Gellért Endre rendezte *Fáklyalángot*, s az előadás Kossuthjától, Bessenyei Ferenctől egy kései beszélgetésben megkérdeztem: a tévéváltozatban miért maradt el a turini kép? Hökkenten hallgatott, észre se vette. Idő- vagy anyaghány lett volna a csonkítás oka? Aligha. Nagyon is szándékosan: háromszáz néző egy teremben, potomság, de hogy a képernyő előtt egyetlen estén százezrekben Turinból visszhangozzon a szabad Magyarország álma? – ez már gyújtó csóva a jelennek, a hatvanas évek Magyarországnak is, így a *Fáklyaláng* Aradon bevégeztetett.

1868 NYARA: „Bém hadjárata.” Illyés Gyula ozorai huszárai is bujdosztak az aradi bukás után, s mint Arany annyi versében a harcosok éji kopogatóként menedéket kérve a ház gazdájával visszaálmódják múltjukat. S hogy egykor volt magukat valaha is újraélhetik? Képtelenség. Megtörtént pedig; a politikai engedményt az 1867-es kiegyezés jelentette, formája pedig párizsi ihletésű. Molnár György, a kivételes színházi ember, a Budai Népszínház direktora 1863-ban a párizsi Châtelet-ben látta a *Marengo* című történelmi revüt, s ennek az emléke szivárgott fel benne, hogy immár 1867 jegyében Ferencz József királyságát emlékeztesse a dicsőséges időre. Molnár György *Világostól világosig* című emlékiratát a

bukással indítja; amikor a muszka hordák elől bujdosnak és menekülnek azok honvédek, és azok a váradi ifjak, akiket nem fűztek láncra. Káprázatosat gondolt Molnár György 1868-ban, amikor a király a koronázás és a megbékélés jeleként 100 ezer aranyat adományozott az egykor ellene harcolt honvédeknek, és a szabadságharc öreg obsitosai az ország minden részéből Pestre érkeztek. Molnár Bem helyett „Bém”-et ír következetesen, a történelmi látványossághoz „játékdíj”-ért szerződtette a Pesten időző öreg honvédeket. Mai, látványossághoz szokott képzeletünk szerint is Molnár elképesztő monumentális színházat szervezett Budán: a Gellért-hegyen tűzmesterek tűzgolyókat lőttek, s felvonultak a röppentyűsök, 65 huszár és lengyel lovas, utászok, sebesültápoló osztály és háromszáz gyalogos, s mint írja: „örömmel, nagy lelkesedéssel csinálták végig még egyszer és mintegy újra feltűnő álomban, komoly játékban a dicső valóságot”. A főntebbi hadinép a színpadon kívül háborúzott, mert további és valóságos játszó személyzetnek számolta Molnár a Népszínház 114 tagú társulatát, s az énekes számokat két 16–16 tagú katonazenekar kísérte. Nem részletezzük a monumentális eseményjáték menetét, inkább arra figyeljünk, ahogyan a játék kicsapott a medriből. Azt írja Molnár, hogy az Alagúton át „valóságos népvándorlás” indult az előadásra. A történelmi jeleneteket a „túltömött ház mindenkor óriási ovációkkal tüntetett, a felvonások végeit alig győzte ismételni a személyzet”; Szében bevételénél a nézők a színpadra „akartak törni”. De az előadás ereje (?), az újraélt szabadságharc diadalo érzése akkor hatalmasodott el igazán a nézőtéren, amikor „Kossuth Lajos Magyarország kormányzója éljen! Rivalgás nem egyszer tört fel egy szájjal, egy lélekkel” – olvashatjuk Molnár emlékiratában, s mint nyomatékosítja: „ámbar a színpadon nem említettett a színdarabban. A közlekedés hozta ezt magával a nézőtéren, nem kellett a színpadról kezdeményezni.” A szabadságharc közelsége és átsugárzása – még a századon is: Kosztolányi 1929-ben Herczeg Ferenc *A fekete lovas* című darabjának előadásáról szólva írja: „...még mindig nyílt színi taps dördül fel a nézőtéren, amikor a színpadon Kossuth Lajos nevét említik” (*Új Idők*, 1929. február 3.). S majd 1944. március 19-én a német megszállás napján a Nemzeti Színházban a műsor változott, s délután Hegedüs Loránd gyöngécske *Kossuth* drámája tüntetéserejű hőfokában legnagyobb sikerét élte. De 1868-ban időzünk, amikor is Ferencz József apostoli király rendőrsége nem gyűjtötte össze az éltetőket, a színházat se záratta be, a következő napi előadás fölött csak az időjárásnak volt hatalma. Mert a zivataros napok elmosták a harci látványosságot.

Ám a budai szabadságharcos revü Bécsben is folytatódott. Némely bécsi lap merényletnek hírelte, hogy a császári városban „a magyar lázadók harczainak apoteózisát” játsszák, de a közönség éppúgy tapsolta a magyar zászlót, mint az ulánusokét. Bem honvédjai és az öreg negyvennyolcasok Bécsbe már nem követték a produkciót. Sereges szerepükre, magyar huszároknak svábokat és az alseri lovardásokat szerződtették. S hogy a 25. előadás sikerénél nem tartott tovább Bem bécsi hadjárata, ezt egy valóságos háború akasztotta meg. Előadás közben egy dekorátor megpofozott egy színészt, a rendőrség el akarta vinni a verekedőt, de

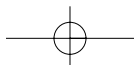

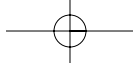
a harcosokat hiába hívták színpadra és Szeben bevételére, ők előbb a színpad mögött az osztrák rendőrséggel akartak végezni. Egy századnyi katonaság erősítésként érkezett, s az apokaliptikus zűrzavarban megszólaltak az ágyúk, és röppentyűk tüze világította be az aréna fölötti eget. Az előadás megszakadt, éjfél lett, mire a szebeni győzők elbukták a bécsi viadalt, s az osztrák mentés-csákós színpadi hősokeket bekísérték a tömlöcbe.

Bem apó diadalmas színi hadjárata tehát bevégeztetett az apostoli király, Ferenc József császári városában, Molnár György direktor úr pedig „gyászos retirádával” hajózott vissza Budára.

1916. DECEMBER 30. Kosztolányi Dezső *Királyidill* című 1913-as jegyzetében színházi szcénaként látja a Várban, amint villamos kandaláberek fényében az erkélyen megjelenik a trónörökös, aki „kezét a bársonydrapériára teszi, hogy pihenjen, aludjon még a kéz, amely majd két országot kormányoz”. Néhány hónap, és Ferenc Ferdinánd Szarajevóban örökre elpihent, s ürügyeként az „Egész világ szőttje kibomlott” (Ady). Két évvel később, 1916 novemberében pedig „a színjáték és a színházak városából” a bécsi nép „alázatos és áhítatos látni vágyás”-ának történelmi pillanatáról tudósított Kosztolányi, a Burg kápolnája előtt halotti pompáról, amelyet Ferenc József ravatalánál látott: *Déltől hajnalig*. Kosztolányi a pillanatot rögzítette a gyász óráiban, de Krúdy Gyula mintha a várkápolna ravatalánál a történelmi szcena végjátékát is sugallná: „A tollbokrétos udvari zsandárok mintha utoljára jutnának megillető szerephez: oly aggodalmas gonddal végzik a felügyeletet” (*Régi császárok ravatalánál – Magyarország 1916. november 30.*), és a Szent István-dóm szertartásáról pedig a véres, feldúlt hétköznapiakra emlékeztet: „A halott császár bársonyos hajléka sem tudta elfelejteni egy órára sem Bécs városában, hogy rettentő háború folyik a határokon. Csukaszürke, tábori öltözet helyettesítette a hajdani gyászruhákat, háborús díszek, szürke hadiköpenyek a spanyol ceremónia szépségeit” (*Az új király sír – Magyarország 1916. december 3.*). Herczeg Ferenc *Hűvösvölgy* című emlékiratában a gyásznapot már történelmi dimenzióba emeli: „...miközben a Habsburg-dinasztia naplemente véresre festi Európa egét, Bécs a megöregedett özvegyasszony keserűségével gondol vissza eltűnt ifjúságára.” Herczeg arról is beszámol, hogy a császár-király temetésének igazi drámája ezután következett: a gyászolókkal hazatartó második különvonat Herceghalomnál egy személyvonattal ütközött, melynek folytán 66-an meghaltak, 150-en megsebesültek.

A császárváros halottsiratója Kosztolányi Dezsőben és Krúdy Gyulában is történelmi méretű színházzá is elevenedett, s méginkább azzá néhány hét múlva budai eseményjáték, IV. Károly koronázása. S nemcsak azért, mert rendezője gróf Bánffy Miklós, a Nemzeti Színház és az Opera intendánsa volt. Ezúttal ne az utcai szemlélő vagy a templomi karzat költői látószögét keressük, hanem a kulisszák mögé tekintünk. Mert a hiteles tanúk pontosan leírják a koronázás hajszolt és zaklatott előkészületeit és a ceremóniát. Amelynek némely kacagányos, daliás, vonulós pillanatát kézzel tekerős masinával filmre rögzítették, és ma is feltűnik do-

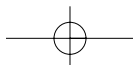

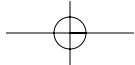
kumentumként: a zászlós, kacagányos urak kíséretében IV. Károly lovon a Szent György téren rángatózva parádézik.

Egy színházi bemutató előkészületénél is kevesebb ideje adatott Bánffy Miklós-nak, hogy a koronázás „művészeti rendezését” előkészítse. Mert a vasúti katasztrófa hírével is feketére festett december 1-jei napon bízták meg a miniszterelnökségi értekezleten, de a karácsonyi ünneppel megszakított előkészület nyomán a 28-ára tervezett ceremóniát 30-ára véglegesítették. Kiváló szakemberek, művészek, mesterek hatalmas erőfeszítéssel dolgoztak: „télen, fagyban, alig nyolcórányi napvilággal, háború idején, midőn csak olyan anyagokkal lehetett számolni, melyek valahol raktáron vannak, és csak azokkal a művészekkel, akik nincsenek valamelyik fronton” – olvashatjuk Bánffy Miklós emlékezésében.

Kós Károly éppen nem tartózkodott a harctéren, mert immár szebeni vesztőként, visszavonulóban Szentesre, „kultuszminiszteri régi jó emberei”-nek köszönhetően háromhavi felmentéssel szabadságot szerezte magának. Illusztrációs megbízatások dolgában épp Pesten, a Baross Kávéházban tanyázott, amikor elérte az üzenet: jelentkezzen a kultuszminisztérium műszaki osztályán. S aztán a tervezéssel egyidejűleg elkezdődött munka: hordták a deszkát a tribünökhöz, alapozták a kardvágó dombot, érkeztek a vasbetonszerelők, emelték a diadaloszlopokat. Kós Károly emlékezésében derűs történetekkel is oldja azt a feszült, heroikus készülődést, amely Bánffy Miklós felügyeletével bonyolódott. Bánffy persze ráért a kaszinóban ebédelni, de Kósék küszködtek a selyem beszerzésével, a festék száradásával, „egyszerű népfelkelőként” a honvédelmi minisztérium uraival veszekedett katonai segítségért. Bánffy Miklós nem említette emlékiratában, Kós Károly talán ezért is idézi: összeszikkasztotta a gróffal: a katonai tribünt Kós az erdélyi fejedelmek, Bocskai, Bethlen, Rákóczi címereivel díszítette. „Az osztrák katonák dühösek, és rebelliót emlegetnek. Azokat onnan le kell venni” – mondta Bánffy. Kós ellenkezett: „Ezek a zászlók és címerek a magyar história szimbólumai. Ebben a sorozatban pedig az erdélyi fejedelmek is benne vannak. Hagyjunk békét azoknak a címereknek, méltóságos úr. Az osztrák tábornokok pedig pukkadjanak meg, az még nem baj.” Bánffy Miklós engedett. S amíg készültek az utolsó koronázás díszletei és jelmezei, a városban emelkedett a hangulat azzal is, hogy az ékszereket a Mátyás templomban kiállították. Mórícztól tudjuk (*Apám regénye*), hogy az író két lányával hosszú órákat áll sorba, hogy a bársonyszőnyegekre helyezett becses emlékeket megnézzék. Nagyvégre elérték a kordonnal irányított menetben, majd Móríczt megkérdezte Gyöngyi lányát: „...mondd el, milyen a korona? Gyöngyi azt mondja, ő nem látta. Oly kicsi volt a tömegben, észre sem vette, mikor kell már nézni. Erre apu addig vitatkozott az örökkel, míg újra beeresztettek bennünket, most aztán jól megnézte velünk a látnivalókat.”

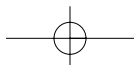
Amikor 1867. június 8-án a budai Mátyás templomban Liszt Ferenc *Koronázási miséjét* követően Andrassy Gyula magyar miniszterelnök Simor János esztergomi érsekkel Ferenc József fejére helyezte a koronát, az éljenzés és az ágyúszó Budapesten át országosan visszhangzott. S nemcsak azért, mert a magyar főrendiek, méltóságok lovagkori pompával hitelesítették az eseményt, hanem azért is, mert

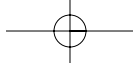

a történelmi szcena a Vár zártságából kitágult. Őfelsége, apostoli király Erzsébettel és kíséretével átvonult a városon, tehát Buda és Pest népe felhevülten éljenző vagy épp bámész voltában, de részese lett a szertartásának. 1916. december 30-án nem így történt. A koronázás a Várban mint egy bensőséges kamaraelőadás bonyolódott, s nem folytatódott és nem emelkedett a város, a köznép látványosságává, ünnepévé(?). Biztonsági okokból? A szűkösre kényszeredett előkészületek okán? A király nem óhajtotta? Erről sem Kós nem beszél, és Bánffy Miklós sem, noha Herczeg Ferencről értesülhetünk: „Kár, hogy nem fogadták meg gróf Bánffy Miklós szavát, aki künn a Halászbástyán akarta megesketni a királyt. Szép és nagy jelentőségű történelmi színjáték lett volna, melynek nézőközönsége a hatalmas Duna folyam, Pest városa és a távoli Rákos fölött vitorlázó felhők. Nem szólva a folyam két partján gyülekező százezer magyarról. Így az egész szertartás valószínűleg rákényszerítette az emberekre azt a benyomást, hogy ez nem a magyar nemzet, hanem egy zárt úri kotéria ünnepe.” Így a Szentháromság-szobor előtti színjátékot a dombon elintézte a király, majd lóháton a várpalota irányába elvágta. S egy sietős fogadását követően a császári pár különvonaton még este elutazott Budapestről. Herczeg Ferenc okkal jegyzi meg: „Ezt bizony kár volt megtenni egy háború közepén, mely a dinasztia létéért is folyt, és melynek terhét elsősorban a magyarság viselte. Károly király később maga is belátta, milyen öreg hibát követett el...”

De a királyszentelő idill várszínpadán dermesztő jelenet is következett. Mert a „borzalmak tiport útján” (Ady: *Ember az embertelenségben*) érkezettek is feltűntek, és valóságos drámát jelentettek, arról Herczegnél annyit olvashatunk, hogy a főoltár előtt a trónján ülő király kardjával arany-sarkantyús vitézeket avatott. „A jelölteket ezúttal nem a protekció válogatta ki, hanem a háború: egy részük mankón vonszolta magát a trón elé.” Más csukaszürkéek, mint az bécsi István dómban egy hónappal azelőtt. Az apokaliptikus jelenetet Bánffy Miklós tollrajza pontosan megörökítette: „Csupa frontharcos tiszt. Csukaszürke egyenruhák. Kopottak. Foldozottak. Elnyűtt bőrövek, megbarnult szíjak. A fáradt bakancsokon meglátszott mennyit kénytelenek erőszakosan, hogy kifényesedjenek valahogy. Az élükön mankósok, falábosak. Sántítva, kopogva, nehéz légzéssel. A harctér tragédiája ömlött be az ajtón, lepte el az oltár előtti térséget, hol még néhány perccel azelőtt minden csupa ragyogó csillogás volt. Néhányan, a nyomorékbak székekre omlottak. Az épek, azok, kiket megkímélt a sors, merev, katonás vigyázásban sorakoztak... Valóban a Divina Comediába illő fordulat! Csak más sorrendben: A Paradiso előbb, azután az Inferno.... Elhangzott az első név. Kettéropant, szürke emberoncs tápázkodott föl két fekete mankóra. A tisztiszolga elkapta, hogy el ne vágódjék. Az támogatta át néhány lépésnyire. Ott a trónlépcsőn összeomlott, miközben Szent István pallosa háromszor érinté a vállát. Azután valahogy fölemelték, és a szolgájával nagy nehezen kitántorgott a templomból.” Jellemző, hogy Károlyi Mihálynak szava sincs a jelenetről (*Hit, illúziók nélkül*); az egyetlen „zavaró mozzanat”-ként a szakrális gesztus következményét említi mosolyosnak, mondván: Károlynak oly nagy volt a korona, hogy „teljesen lecsúszott homlokára”. A jelenet

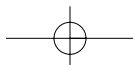

a tragédiát sűríti: a keserves valóság, a végzetes bukás összeszikkasztja az önáltató idill rituáléjával, miszerint a királyi Magyarország tovább élhet.

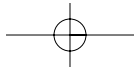
Alig néhány száz méterrel a Mátyás templomtól 48 évvel korábban a szebeni győzők újrátartották a Horvát-kerti színházban, 1916. december 30-án egy összeomlott birodalom és ország apokaliptikus jelenése körvonalazódott: „Nincs itt ország” – írta Ady még a világháború előtti, 1914-es látomásában. S 1916 decemberében a *Nyugat* 1917. január 1-jei, jubileumi számába *A rémek hangja* című versét küldi Csucsáról: „Óh, éjszakák, kutyák és élet, / hadak, vadak és mai sorsunk...” A világra sújtott „Valaki” és „mindenek szét-szakadtak”. A nincsországban Ady Tiszával is tusakodik, akit 1916. december 30-án a zászlósorok között lovagolva így látott Bánffy Miklós: „Vastag szemüvege mögött nem látszott nézése, de valami megkapóan komor, majdnem keserű bánat vágott mély barázdákat a szája szögleténél... Láttára önkéntelen fölbredt az az érzés, mintha a kötelességteljesítésnek valami szörnyű gondja, léleksorvasztó reménytelensége, fájdalma nyomná... Sohasem láttam tragikusabb arcot, mint amilyen Tiszáé volt, amikor átlovagolt azon az ünneplő, lelkesedő, búfelejtő sokaságon.”

Ha már a Monarchia búcsúbankettjének napján Herczeg a Rákos fölött vitorlázó felhőket is említette, Molnár Ferencsel is tekintünk a magosba. Az 1915-ös esztendő főként a galíciai fronton töltötte, s *Egy haditudósító emlékei* címmel közreadott könyve megrendítő, és poétikus képek mellett drámai dokumentumokban, sorsrajzokban számol be az emberi heroizmus és háború pusztító voltáról. Egykor a frontra vonuló *Nótázó vén bakák* csata után írott tábori lapjait is közreadja Molnár Ferenc; csaknem valamennyien sebesülésüket tudatják, s már Adyval olvassuk soraikat, képzelve további sorsukat, mert majd fájdalmas hiábalossággal „hősön holtak”. Molnár Ferenc keserves élményeit színpadra is emelte; *A fehérfelbő* című játékát a Nemzeti Színház 1916. február 25-én vitte színre. Az azóta sem játszott darab Kosztolányi Dezső szerint: mirákulum, amely „a földön kezdődik, de tulajdonképpen az égben oldódik meg, az időtlen regében, isteni segédlettel”. Molnár spektakulárisában az árva gyermekek a mennyekbe zárandokolnak, hogy találkozzanak atyáikkal, az öreg magyar huszárokkal. A limanovi csatamezőről égbe álmódott Nemzeti Színházbeli misztérium az összeomlott, megcsonkított harcosok látványában így vált létté a Mátyás templom oltára előtt. Valamennyien a „véres, szörnyű lakodalom” (*Emlékezés egy nyáréjszakára*) szereplői; akik az akarat cselédeként együtt éneklék Ady Te Deumát: „Fátum és dal népe, ha voltak / Sírok: te megbírtál a véggel, / Búsultál, ütöttél, nótáztál / S halsz és élsz: így rendelték el” (*Nótázó vén bakák*). Kosztolányi Dezső az 1917-ben írott *Csoda* című bábjátékában a Vak, a Sánta, a Süket és a Néma alakjában mintha már a frontot járt és sebesült koronázási statisztákat s velük a siratni való magyar jelent is láttatná. A burleszkjáték szereplői képzelik, hogy karácsony, a Csoda estjén az Angyal hirdetésére testi nyomorúságukat cserélhetik, de aztán mindegyik marad a maga bajával, mert elmúlt a csodák ideje, s mint a Vak búcsúzik a nagyérdeműtől: „A honi éj, ez a testvéri átok / Reám borult lágyan közönyösen, / Mint egy fekete és ismert köpeny.”

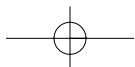
S e hitetlen, csodaveszejtett világban Kosztolányi a hétköznapi apokalipszisért fedezi fel, és írta hírlapi cikkeiben. A „gorombaság aranykorának” életvillanásait s egyben a gyűlölet napi drámai tényeit sorolja az 1917-es és 1918-as *Pesti Napló* számaiban: „A kalauznő lerúgja a tölténygyári munkást, ki a felhágóra kapaszkodik... a piacon a kofák kárörömmel hörgik, hogy hála istennek megint nincs semmi, az üzletben nem köszönnek.... Végre az emberek szívük szerint gyűlölhetik egymást” (*Haragszomrád*). A Pincér, a házmester, a kalauz s mindenki a maga hivatalában a zsarnokot játssza: „Ami elpusztult, a szabad akarat... A világháború utolsó csatája” (*Zsarnok, fehér sapkában*). Kosztolányi már a belháborút látja végzetesnek, a lelkek gyűlölségben fogant harcát: „A béke utolsó fényűzése volt a szegénység. De a háború mindenkitől elvette a szegénység jogát is. Nincs többé szegénység, csak megsemmisülés van” (*Diákok*). A színházat ezért is látja életmegváltó menedéknek, mert ott estéenként „még lelki kérdésekről folyik a szó, s az emberek a lélekért véreznek el. Itt még lehet látni alázatos kocsisokat, szolgálatra kész kereskedőket és régi, kedves, nem hadi cselédeket is” (Levél a művészről ruhájáról, a cigarettáról és a háborúról. *Színházi Élet*, 1918. augusztus 8.).

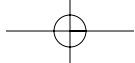
1918. OKTÓBER 31-ének mámore Kosztolányit is elragadta, ezért látta az Astoria szállót egy óceánjárónak, s „a forradalom igazi hősei”-nek a tengerészeket. S egy magánkomédiát is eljátszik egy pesti boltban, amelynek kirakatában még IV. Károly és Zita királynő képét pillantotta meg. Belépett az üzletbe, és a segéd-től kért egy fotót, kisebb bolydulás nyomán súgva közölték: „mind elfogyott”. Ijedten tekintettek az íróra: „Bizonyára azt gondolták, hogy titkosrendőr vagyok, vagy örült.” Ám a képzelt színi világ s a „szabadság, egyenlőség, testvériség” eszméjének hibbant hétköznapisága a valóságban is örültté fokozza(?) vagy inkább bátorítja az embert. Amint a *Jenőke* című írásában olvasható történet is jelzi: Szabó Jenő tizenöt éves vésnökinas szerelmi zaklatottságában rálőtt Gombaszögi Fridára, a kor modern asszonyait alakító varázslatos színésznőre. Tapintatból nem írja Kosztolányi, de tudjuk: a Vígszínház ünnepeltje arcán súlyosan megsebesült. A merénylet okán tűnődve, alighanem öntudatlanul az elkövetkezendő hónapok bajlátásával sejteti: „Ma nagyon könnyű tenni. Mindenki csak tesz. Senki se tépelődik” (*Pesti Napló*, 1919. január 12.). Március 21-én Károlyi Mihály gyáva és törvénytelen fordulattal a kommunistáknak átadta a hatalmat, s a vörös panoráma véres és bestiális 121 napja következett. Kosztolányi kései *Naplójába* (1933–1934) *Kun Béla* címmel érzelmi és gondolati észleletek nélkül szavak és tömondatok váltásában jegyzi fel csaknem másfél évtizeddel korábbi beszélgetésének témaköreit a kommunista vezérrel. Rónai László (*Kosztolányi Dezső*), Kiss Ferenc (*Az érett Kosztolányi*) és Király István (*Kosztolányi – Vita és vallomás*) monográfiái az eseményt nem tárgyalják, illetve Kiss Ferenc Kosztolányi Dezsőné emlékiratát szelídítve annyit említ, hogy Kun Béla közölte vele: „nincs rá szükség”. Valójában Kosztolányiné dermesztően írja le az eseményt: férje mint egykori kollégáját még a kommün előtt kereste meg a lakásán. Kérdésére, hogy mire számíthat az új időkben, Kun Béla azt válaszolta: „Reád semmi szükség a proletárállamban... Versek nem kellenek. Majd tanulsz valami mesterséget. Ha okoskods, ki fogunk vé-

gezni.” Ez Kun stílusa már a Károlyi-időben is. A *Napló* semmi személyes jelre nem utal, csak annyi áll benne: „Emberek félnek tőle.” Kosztolányiné emlékezésének hihetünk, és bizonyos, hogy az elkövetkezendőkben s főképpen 1919. március 21-e után Kosztolányi rettegésben élt. Miközben a haza is végzetesen összeropant; oda Szabadka és szülőföldje is, ezért is sikolyos kiáltása Európa költőihöz. Szellemi és fizikai értelemben is egzisztenciális fenyegetettségét élte azon a tavaszon. S ha elmarasztalható is nézőpontja, idézzük Juhász Gyulához írott levelét (1920. február 15), amelynek alábbi sorait elhagyta Kosztolányiné könyve. De idézzük, mert Kosztolányi megélte, és így gondolta, tehát sorsát tekintve hiteles és láttató: „Vidékről, távolról el se képzelheti, micsoda legendás szenvedésen ment át a magyarság a Balázs Bélák és Lukács Györgyök faji zsarnoksága alatt, hogy rongyolódott le apánk és anyánk, hogy jutott koldusbotra egész fajtánk, míg a másik »választott« fajta, mely mártírosdit játszik, és jelszókat harsog, milliókat szerzett, és ma is kezében tartja az ország és az irodalom sorsát.” Magamegtartásában hová kapaszkodjon, s miként igazodjon? Krúdy a kápolnai Károlyi-birtok feldarabolásáról írt, Móricz lelkesülten elment Somogyba, és a földosztásról tudósított, s hogy miként ocsúdott a Tanács mámorából, arról csak a közelmúlti naplójegyzetekből értesülhetünk – drámai mélységgel és Kosztolányi következtetéseivel. Móricz: a „kiütött kommunizmust” anarchiának látta, egyedül a nagybirtok felbontása, a szövetkezetesítés ügye érdekelt. Kun Bélával egyszer találkozott az Otthon-körben, a szovjet kollektivizálás tanulságairól szólva csak annyit mondott neki: „kíváncsi vagyok arra a falura, ahol a parasztság bolsevik lett” – s ezzel elakadt a hírlapírói együttműködésének esélye a direktóriummal. S egy *Szovjetgyűlésen* hallgatta, figyelte az embereket, és jegyzetelt, ezt például: „Kun Bélát idegesíti a vidék.” S az már az ő keserű észlelete: „Ezek a megváltók, akik itt vannak?...” Nem folytatom, mert Kosztolányinál is végtetesebben fogalmazott.

Kosztolányit a bolsevik napokban áthatotta a félelem, melyben jó okunk van feltételezni Kun-komplexusát is. S alighanem kísérti egykori egyetemista társa, a népbiztossá lett Vágó Béla emléke is, aki az Egyetemi Körben verseit „elefánt-csonttorony szemlélet”-nek minősítette. Kosztolányi menedéknek és kísérleti terapként tekinti a színházat a „forradalmasan megfordult” időben. Élet és Színház: a kint és a bent játéka – ez már gyermekkorának élménye volt, amikor „a szent színház”-ban Katona darabját nézve, *Bán bán* tépelődése közepette felfedezte a kullissza mögötti civil világot: „...(?) és ki áll ott? a színpal mellett, az öreg Siebenburger” – olvassuk 1900. november 10-ei naplójában. Kosztolányiné pontosítja is: Siebenburger a „színésznők körül kuncsurgó tanár, az Aranysárhány egyik alakja”. Versben is feltűnik a színház menedék jellege: 1919. március 8-án a Zeneakadémia kistermében főként a frontot járt, szerződés nélküli színészek Madách Színház néven színházat alapítottak, s a megnyitásra írta Kosztolányi *Avató* című versét, melyben olvashatjuk: „Csak egy maradt meg, ami nekünk / a játék-álommenedékünk.” *Szemek a homályban* című cikkében (*Színházi Élet*, 1919. május 25.) a pesztonka portréját villantja fel, aki először van színházban, s akit, aligha kétséges, az író ültette a zsöllyébe. Egyébiránt a függöny likán kilesve, honnan ismerné

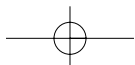

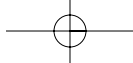

foglalkozását, s tudná, hogy a pesztonka „lámpalázzal küszködik”. Amikor elsötétül a nézőtér, „ilyenkor mer körültekinteni, s cserepes durva kezével megsimogatja a zsollye bársonyát”. Kosztolányi arra is felfigyel tárcájában, hogy új közönség ül a nézőtéren, s az új élet helyett az új színházat dicsérve képzelgi az új társadalmat: „Hiszem, hogy a bolsevik színház, mely majd gátlás nélküli, erkölcsös társadalmat tud a háta mögött, annyi idő múltán újra állít valamit, és nem kell mesterségbeli ravaszságokhoz fordulnia, hogy hatni tudjon... A tettek után következik a tett művészete, a dráma. Újra arénák és cirkuszok fogadják be a nézőket, és a dráma ismét oly egyetemesen emberivé válik, mint a görög aranykorban” (*Színházi Élet*, 1919. március 30.). Félelemben fogant, önáltató lelkesültség, társadalmi félelmét és reménytelenségét a teátrumban fordította reményessé, amint *Nevek nélkül* című cikkében csacska érvekkel élteti a névtelenséget, mondván: elmúlt a színész iránti hódolat: „Ma azonban a színpadon ismét a művészet van ott, mely névtelen és személytelen és érdektelenül »önmagáért« való” (*Színházi Élet*, 1919. június 15.).

1919. AUGUSZTUS 1. Ennek előtte, május 2-án *Az ember tragédiájának* előadását köszönti Kosztolányi: csaknem hat év után kerül újra a Nemzeti színpadra, mert „a drámai költemény a színházon kívül pergett le, a harctereken vagy itt-hon. Szuronyos örök vették körül a Nemzeti Színházat, mert ez a tisztas és vén színház, a körutak torkolatánál, maga is belekerül a világtörténelembe. Kézigránatos vörösörök hatoltak be a ruhatárba. Künn pedig végszó nélkül kiabált a tömeg, a mellékutcákból odatoluló néparadat, mely nem mértékes jambusokban beszélt, de az élet goromba ritmusában. Ehhez az új színhez a gépfegyverek meg a lázadó monitorok srappellövésai szolgáltatták a szokatlan kísézőzenét.” Aztán Kosztolányi 1914-től színenként végigsorolja a „babonás álmokat”, amelyeket ébren kellett megélni. Majd idő és távolság szükséges, hogy a megszenvedettség, rettegés felhők fölé emelt vízióként elevenedjen meg az *Édes Anna* (1926) nyitó fejezetében. Amely alig több egy fél lapnál, s így kezdődik: „Kun Béla repülőgépen menekül az országból.” Akár egy diadalos némafilm peregne: alacsonyan száll a gép Krisztinaváros felett, s a sápadt, borotvátlan népbiztos „vigyorgott az alatt álló polgárookra”. Aranyláncokat, ékszereket visz magával, egy ékesség „le is pottyant a Vérmező kellős közepére, s ott egy öreges úr, régi krisztinai polgár, adóhivatalnok a várban, a Szentháromság téren, valami Patz nevezetű – Patz Károly József – meg is találta. Legalábbis a Krisztinában ezt beszéltek.” Általános irodalomtörténeti vélekedés szerint Kosztolányi a budai polgárt éppúgy gúnyolja, mint Kun Bélát.

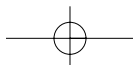
Hét évvel az események után ilyen gunyorosan legendásított jelenettel intézné el a bolsevik hatalom bukását és Kun szerepét? Mindenekelőtt: az abszurdoid légi jelenetben több a realitás, mintsem képzeljük. Nem azért, mert Kós Károly *Hármas könyvében* elmondta: Kolozsvárott, egy szerkesztőségben dolgozván, Kun Béla illusztrációkat lopott tőle. (A kötet 1970-ben a hazai könyvpiacra is került, de amikor kiderült a terjesztő cenzurális figyelmetlensége Kun Béla iránt, magam is olvastam a stencilezett köriratot: Kós munkáját azonnali hatállyal bevonták. Idővel az átjavított kiadás jelent meg a hazai boltokban, s a házi könyvtárak is ezt a cen-

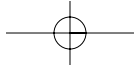

zúrázott kiadást őrzik.) Kosztolányi persze Kun Béla tolvajlásában a bolsevik napok fosztogató természetét sűríti. Köztudomású, hogy Kun nem repülön, hanem elvtársaival és családjával vonaton menekült az országból. Borsányi Györgynek a nyomtatását követően esztendőig visszatartott *Kun Béla* című monográfiájából arról értesülhetünk, hogy a menekülés megszervezésében csak szűk körben, magukkal számoltak, például a Lenin-fiókról, pontos értelmezésben: a népirtó különítményesek tagjairól „nem gondoskodott”. 1919. augusztus 1-jén este, midőn Kun Béla a pályaudvarra gépkocsizott, még láthatta, hogy a főváros házainak homlokzatán a vörös zászlókat nemzeti színű lobogókra cserélték. Két különvonat indult Ausztriába, „Kun Béla az egyik, felesége és kislánya a másik vonaton utazott” – tudjuk meg életrajzából. De azt már nem, hogy az elrejtett pénzek, értékek sorsa miként alakult. Hogy további életükre spájzoltak, az bizonyos, ez mozgalmi tapintattal és homályosan tűnik fel Borsányi könyvében, de feltételezhetjük „a budapesti MÁV igazgatóságon őrzött” sötét pénzügyi akciót. Arról is csak tapintatos utalást olvashatunk, miszerint az ausztriai emigrációban „a Landler körül kialakulóban levő csoport pedig a hazulról kimenekített pénzek egy része felett diszponált”. Kun pedig személyesen intézte a Vörös kereszt-segélyeket... És a többi „rész” sorsáról ki döntött? Milyen magasztos fordulat: „kimenekített”! Ekképp nevezetnek az országtól eltolvajlott, a kommunista párt túlélésére, az elvtársi társaság megélhetését biztosító anyagiak. Megváltásaként talán annak, hogy tovább nem művelik a bestiális bűntényeket s az ország rontását? A következményekről, az augusztus 1. utáni megtorlásokról, a viszonzott bestialitás tényeiről filmekből, történelmi munkákból már eleget ismerünk, de a 133 nap rémidejéről alig valamit, mert csak a strandoló proletár gyerekekről, az ingyenes Margitszigetről és egyéb szociális idillekről szolt a história. Ehelyütt, a drámai események és terrorcselekmények idézése helyett csak egyetlen dermesztő tény a kommün dicső voltáról: „A debreceni civisek kalaplengetve és kendőlobogtatással fogadták a bevonuló »mentő« románokat” – olvashatjuk Oláh Gábor naplójában.

Vigyorgás, vásott kajánság, csúfondárosság – ezek Kosztolányi jelzői a légben navigáló és menekülő Kun Béláról, s hogy zserbóval „teletömte puffadozó zsebeit”? Ebben a képben a kávéháziság karikatúráját adja az író, hogy a bolsevista kompánia nem a népből, munkásokból, parasztokból, proletárokból fogant, hanem kávéházi svindli által szerveződött. Amelybe az ország végképp belerokkant, s a bűnbanda Kun módján, pökhendi fölényrel továbbállt szédíteni a világot. S eddig az *Édes Anna* filmen és színpadon se megjelenített, egyperces regényfejezetnek talán a legfontosabb képe, a repülő se csak a magasság és az ékszer lepottyantásának komikumáért húz el a Krisztinaváros fölött. Egykori hírlapi cikkei igazolják is: Kosztolányi ámulta a repülés csodáját. *Litánia* című versében írta 1930-ban: „Az én koromban: / zörgött az egekben a gépek acélja.” 1909. október 18-án lelkesült, mert Blériot budapesti mezőről repül a magasba. 1910-ben a Rákoson megélt élményeiről *A repülő hérosz* címmel ódai prózában már a magyar pilótákat ünnepelte: „Ó Ember, Fölfelé néző, Fölfelé vágyó, Fölfelé szálló, csillagok sárkánya, röpjél.” Azt is olvashatjuk alább: „Az ember ül azon a gépen. Higgyétek el, mind-

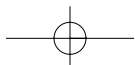

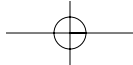

nyáján vele vagyunk, mindnyájunk szívét, szárnyas szívét felvitte magával... Egy századváltozás gigászi vajúdása ez” (*A Hét*, 1910. június 12.). Az égi mutatványt a földön a zenekar Lehár *Luxembourg grófja* című operettjének keringője kísérte; alighanem Fleury belépője is: „Egy Blériot nevű fantasztá akadt...” Eltelik másfél évtized, és Kosztolányi látomásában burleszkbe fordul a század. A repülő hérosz: Kun Béla. Aki nem fölfelé, hanem alant és pökhendien tekint, és csak a maga és elvtársai bőrét s persze az elrablott aranyakat menti.

S ahogy a légben eltűnik a kommün vezére, elkezdődik „a szegény cseléd regénye, aki addig jó, míg torkára nem forr ennen jósága, s megöli a jóságos nagyságát” – Füst Milán megfogalmazását idézve. Gyanútlan olvasatban Kun Béla repülése és Édes Anna gyilkosságba robbanó történetével semmi kapcsolódás nem fedezhető fel; Fábri Zoltán filmváltozatban se látjuk, érthetően, hisz a „Tanácsköztársaság” 50. évfordulójának közelében készült. Az pedig nemcsak politikailag ígéretes volt volna tiltottnak, de színpadilag is fölöslegesnek mutatkozott, hogy Kun légi balettje Harag György újvidéki előadásában vagy Gyurkovics Tibor veszprémi dramatizálásban színpadi képpé elevenedjen. Mindkét változat jelenetезve, híven követte Kosztolányi kis cselédjének sorsát a robbanásig. A regény dicséretében Németh László aggályosan kérdezte: „Szabad volt-e ennyire a sötétben hagyni azt a lelki réteget, amelybe a regény voltaképp történik, elhallgatni az összeadást, s egyszerre az összeggel robbantani ki.” Olvasója válogatja a választ, én több mint két évtized múltán a színpadi előadás és két kiváló alakítás, Rövid Eleonóra és Bartal Zsuzsa máig ható emlékében úgy válaszolhatok a kérdésre, hogy sugárzó megtestesülésben Édes Anna szenvedései is megelevenülnek, és gyilkossága is igazolódik, s maga az előadás vált Rituale Romanummá, amely a regény előhangjaként áll. Szerzői szuggesztivitással is, mert ismeretes: írás közben Kosztolányi folytonosan mormolta: „Oremus pro fidelibus defuntis...”

Kérdésünk változatlanul áll: Kun Béla égi menekülése miként szervül Anna földi sorsával és tragédiájával? Mindenekelőtt: ebben a szerkezeti és alkati kutakodásban kevésnek mutatkoznak az eddig ismert filológia tények. Kosztolányiné azt állítja, hogy a témát ő javasolta férjének. A szomszédos házban egy színészházaspár „mindig szelíd, engedelmesen mosolygó, hazulról soha el nem járó szlovák cselédje” lett volna a modell. A *Rossz orvos* című, 1920-ban született prózájában a fiatal házaspár Tirolból egy 17 éves leányt fogad, aki öt kis testvérét dajkálta, s „gyermekkorá észrevétlenül olvadt át a gyermeknevelésbe”. A leányka németül beszélt, az új család kisgyereke nem kedvelte – a cseléd ösztöniséggel éli idegenségét: „ő sem tudta elképzelni, hogy anyanyelvét nem mindenki érti, és nem törődött haragjával”. Már a tiroli cselédleányt is Annának hívják – s talán az is jelentéset, hogy a novella fiataljai az esküvő után a menyasszony házához, a Szent Anna Gyógyszertár elé hajtottak. Anna mágikus név Kosztolányinál. Héberből fordítva: Isten kegyeltje. Régi emlékét is idéznék(?) 1928-as *Anna* című hatsorosában: egykor a végzet asszonya, aki „Most könnyvel. Hideg vízben mosdik. / Vasárnap sír a moziban”. De felmerülhet benne Juhász Gyula műzsája is, akit ő égi lebegésből földi közelségbe von prózájában. Márai Sándor arra emlékszik, hogy a közeli Tábor utcában lakó Kosztolányi gyakran betért házmesterükhöz, a Lo-

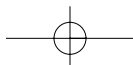

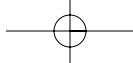

godí utcába, s beszélgetett velük, segítette életüket. Kosztolányinétól is tudjuk: ő volt Bözsi és férje, a lakatosmester. Kőszeg Ferenc a regényhez írt tanulmányában az író műveit alaposan ismerő, sok évtizede sorozatokba rendező Réz Pálra hivatkozik, aki az 1921-ben íródott *Egy pohár víz* című cikkében véli felfedni a regény indíttatását. Amelyben a tizenöt éves pesztonkát megszólító kérelem nyomán az író rossz lelkiismeretével viaskodik, hogy uras tempóval szolgálni szólítja a leánykát, s már mérgezettnek képzeletű kortyolását: „Ma gondolat és tett közt borzalmas szakadékok vannak. Szájamhoz sem emelem a poharat, máris elmúlt szomjúságom.” De egy kései (1931-es) vallomása szerint: Anna „Mindig a mannát hozta eszembe, azonkívül kacér s nagyon nőies föltételes módot is... A kettő együtt – vezeték- és keresztnév – a maga lány zeneiségében egy másik ősi és végzetes szókapcsolatot idézett föl bennem: az édesanyát.” A regény, *Édes Anna* fogantatására együttesen is kevésnek mutatkozik az adatolás: a tolvajlott ékszerekkel menekülő Kun Béla teljes élete, politikája a kommün emberi és történelmi dimenzióban is szarkasztikusan elevezzik meg a Várhegy felett navigáló népbiztos alakjában. A Víz családhoz elszegődő Édes Annáról csak egy dokumentumot ismerünk: a cselédkönyvében olvasható élettényeket.

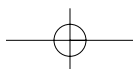
De lelünk-e, s ha igen, milyen vonásokra, ihlető jelekre lelünk Anna alakjának fogantatásáról Kosztolányi könyveiben, írásaiban? Kései *Naplójában* feltűnik száraz adatolásban is, hogy a cselédek sorsformáló erővel és témaként folyamatosan jelen voltak életében. *Önéletrajzi emlékek* című jegyzetében olvashatjuk: „Maris nevű cseléd, akibe először szerelmes voltam. A Pici kutyámat hozta a Promenádt utcából. Ez a szerelem ma is hat rám. Ez életem döntő szerelme (Maris). Bözsi”. Kis Mariska ő, aki Kosztolányiné szerint „műveletlen, olvasni-írni hiányosan tud, afféle tanyai gyermek módjára...” Kosztolányi pygmalioni szívóssággal próbálta kibontani és magához formálni, de a lány szabadulna a megváltó varázsköréből, mert unja a bölcselkedő költők társaságát, „valami falusi kasznár vagy parasztgazda jobban illenék hozzá barátnak” – ezt is a költő felesége véleményezi. Maris nyomán erősebben értjük hát, hogy Kosztolányi felfedezi Molnár cselédszeretét a *Liliom* 1909-es kritikájában. Bródy *Medikusával* kapcsolatban pedig arról beszél, hogy novelláiban „egy cselédhistória is tragédia lett a kezén”. S a színpadon szívesen látná az író engedékenységet, de „a novellába szorított tragédiából nem írt tragédiát” (*A Hét*, 1911. január 29.). De egy kései, emlékező-szatirikus versében az *Úriasszonyban* is megvallja: nem ő érdekli, hanem: „A szobalánya inkább. Hogyha olykor / teára hív, künn az előszobában / megcsókolom a szobalány száját / és elmenőben is mindenkoron / a szobalánynak csókolok kezét” (1930).

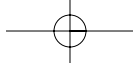
A *Naplóban* említett Bözsi pedig Ádám pesztonkája volt, akivel az író szinte édeni idillben s együtt nevelte a gyermeket. Bözsit még tíz év múltán sem feledheti. Imént idézett, 1931-beli vallomásában (*Hogyan születik a vers és a regény?*) légiesíti ihletét midőn azt írta Kosztolányi: egy budai ház kapujában „fehér fogával [...] egy zöld almába” harapó cselédlány képe indította el a regény történetét. Kosztolányinétól tudjuk, hogy 1935 júliusában a halál szorításában férje „egyszer még átvánszorog a közelben lakó régi dajkához is”. Témák sorakoznak a *Naplóban*; ki tudja melyik, mióta foglalkoztatta az írot. Feljegyzéseiben novellaötletként szerepel például: „Cseléd nem szeret egy grófot”; aztán: „Cseléd, aki gyermekével jön, és egy családot felvirágoztat” –

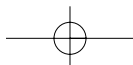

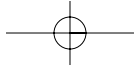
ez is személyes emlék: amikor felesége tudta nélkül Fehérvári úti lakásukba egy terhes cselédet fogadott. Avagy színpadra képzelte: „Kis darab. A cseléd nem akar egy grófé lenni, a gróf majd megdöglik érte”; egy másik: „Darab. A cseléd, aki nem akar férjhez menni egy gazdához, akármit csinál. Makacs paraszt.” Az 1924-ben írott *Kanári* című jelenetében éppen Bözsinek nevezi azt a cselédet, aki „a kommün óta” neveli a család Jancsikáját. A valóságban Bözsi évekkor korábban került hozzájuk, de a kommün jelentés és váltó időt sugall Kosztolányi utalásában. Mert egyébként érdektelen volna szolgálati ideje. Azért is életteli Bözsi alakja, mert a gyermeknek a „Szár az tónak nedves partján...” című dalocskát éneklé, majd kissé később, az anya jelenlétében „A szőke gyerek” című Zerkovitz-slágeret dalolja. Kinek-kinek a magáét; lám egy majdani nagy vers, Illyés *Bartók*-jának végletei életszerűen nyílnak meg a Kosztolányi-jelenet polgári lakásában. Az író együttérző és élő metamorfózisának jeleként tekinthetjük: az ő álommenedéke és szerepjátéka a cseléd is. Itt még az Édes Anna-i gyilkosságig nem fokozódik a dráma, de a cseléd fájdalommal lobbant lázadással a kanári kalitkáját kinyitja, és elrepteti a madarat, s bámul utána: „Téged nem bántanak.” Az író a kommün társadalmi változással hitegető eszméjét valóságos súllyal és hitelesen a cselédi sorsban próbálta igazolni. Ezért a *Szemek a homályban* című jegyzete kifejezi Kosztolányi élet-játék átváltozó természetét. De Kosztolányiné elmondja: megismerkedésüktől kezdve éltette őket a JÁTÉK a hétköznapi változatos helyzetekben. Karinthy Frigyes volt a harmadik játszótárs a gyakran az utcai forgatagot is megbénító *commedia dell'arte* jelenetekben. „Ki voltak osztva a szerepek. Az udvarló szerepét rendszerint Desiré játszotta. Néha ártatlan cselédlány voltam, akivel az úrfiak évdnek... Színpadi jelenetek torzításait mókáztuk el, színészeket, színésznőket utánoztunk. Folyton folyvást játszottunk.” S az utcai meghökkentett, gyakran provokált közönségük Víznyék népe volt. Kosztolányi megveti, s ifjonti kedvében provokálja és neveti őket. És ez a gúnyban fogant dühödte nyugtalanság vezeti, amikor 1919. március 15-én reggel Horváth Henrikkel a Petőfi szobornál koszorúzási happeninget rendeznek: „Gúny és tiltakozás a küszöbön levő kommün ellen, és gúny és tiltakozás a művészetlen, hazafiaskodó szölamok ellen” – olvassuk Kosztolányiné emlékezésében. A Kun Béla-találkozás emlékével pontosan látja az elkövetkezendőket: „Ami most történik, az ellenünk történik.” Jó idővel később politikailag is igazolva érezhette magát Kosztolányi, amikor Londonban halála előtt Lord Haldane-nal, Anglia első munkáspárti lordkancellárjával beszélgetett: „Vagy a társadalom vezetői veszítették el nyugalmaikat s akaraterejüket, vagy olyan fásult, kimerült s megtört volt az egész nép, hogy ájultan tűrte egy kis elszánt és vakmerő csoport garázdálkodását” – mondta a Lord, s kérte vendégét, hogy jellemezze a kommün vezetőit Kun Bélával kezdve; majd rá utalóan mondta az angol politikus: „...az a kár, hogy a bolsevizmus megfosztotta a magyar munkáspártot intellektuális, polgári származású vezetőitől” (*Magyar Hírlap*, 1928. augusztus 26.). Kun Béla és bandájának bukását követően az *Új Nemzedék* romlott szellemköre, társadalma is a nemzet további rontását és omlását jelentette. Víznyék népét sem játékos provokáció, de a bolsevista pusztítás sem ébresztette. Okkal gondolta a kettős drámát megélt színpíró: ellenükben kell történnie az eseményeknek, de végzetesen, a görög tragédiák kegyetlenségével és balladás sűrítettségével.

Kosztolányi immár nem a témát, hanem a Megváltás ígéréteiben az elektraí végzetet fedezte fel: a cseléd tisztaságát – Isten kegyeltjét. Aki társaival „meztelen kézzel, meztelen szemmel, meztelen szívvel fogadják az élet álmát, a játékot” – írja. Romlatlansággal tehát. Így látja Csehov *Ványa bácsi* című darabjában Szonját is 1920-ban: „Árvácska, csúnyácska, igénytelenke és jó.” És ilyen múlt nélküli meztelen tisztasággal, jósággal és gyanútlanul érkezik Víznyékhez Édes Anna, azzal az írói próbatétellel is, amit Kosztolányi is megélt a kommün bukása után. A proli-imitátorok után a valóságos proletár álma is az ő Édes Annája; a Balaton-felvidéki parasztlány, aki állja a lopási próbatételt, önsorvasztásig hűséges, öntudatlan alázattal szolgálja a méltóságosékat. S ebben már az Anna-játékot drámaian személyesnek feltételezhetjük; „Mert néha ő az úr, és én vagyok cseléd” – írta az *Egy pohár víz* című cikkében. Ilyenképpen ő Édes Anna is. Kun Béla országglása és az elvakult bestialitás után a színházi zsöllyében látott és álmodott pesztonka alakjától érintetten Kosztolányi tehát Édes Anna is. A levegőben, az istentelen ég alatt Kun Béla repül, Édes Anna bűnözök, mégis az Isten kegyeltje. Bűnözök és vezekelni – áthatotta Kosztolányi egész életét. Gyilkolt és bűnhődött, és megtisztult, felmagasztosult Édes Anna drámáját írva. Amelyben talán Shaw *Szent Jóhannája* is alakította. Nem hadvezéri mivoltában, hanem lelkiekben vezetettve, „aki tudja, hogy miért akar győzni, az kudarcot vallhat. De aki csak benső intelmét érzi győzelemre, az föltétlenül győz” – olvashatjuk a Magyar Színház 1924-es bemutatójáról írt kritikájában (*Pesti Hírlap*, október 11.). Kosztolányi „az égi, szózat, a részvét és a szeretet” hangját hiányolja Shaw darabjából, s ha az ő *Édes Annáját* drámaként olvassuk, a mű elejére illesztett Rituale Romanum talán a regény végére illenék. Mert ugyan tudjuk, hogy Kosztolányi fiatalon elhagyta vallásának gyakorlását, szüleit a templomig kísérte. Ám a Keresés áthatotta életét. Azt is Kosztolányinétől tudjuk, hogy ifjan drámát tervezett „»Julianus apostatáról«, melyben a héber és görög, a keresztény és a pogány világ közt küzdő eszmeharcot” kívánta kibontani. Amikor 1924 nyarán XI. Pius pápánál magánkihallgatáson járt szétszaggatott nemzetének írójaként, magánemberi megrendülése átsüt a beszámolón. Egy esztendővel később grenoble-i cikkében (Mit tudnak a magyarokról? *Magyar Hírlap*, 1925. szeptember 20.) hűvös tárgyyszerűséggel tudósít arról, hogy a nyári egyetem hallgatói sokirányú tájékozottságot vagy épp zavartságot árulnak el felőlünk; s egy francia rakodómunkásnak az író honosságáról értesülve csak ennyi mondott: „Kun Béla, Kun Béla. Ahá. Akar egy cigarettát, elvtárs?” (*Magyar Hírlap*, 1925. augusztus 30.). De egy másik grenoble-i jegyzete *Isten* címmel jelenik meg, amelyben arról értesülünk, hogy miközben a kommunizmust és Lenint éltező falragaszokat látja a városban, a Grande Chartreuse-ban misét hallgat: „Szeres-sétek egymást. Bocsássatok meg azoknak, akik megbántottak...” Megfigyelőként is megadással hallgatja az intelmeket, „...az egyszerű szökat. Ha tudományos előadást hallanék, már többször különvéleményt kellett volna bejelentenem. De ezt nem tudom megtámadni, semmiféle pontról.” S itt már a liturgia ihlető pillanatához érkeztünk; az *Édes Anna* fogantatásának idejéhez. Leveleit olvasva ezidött mintha a szakralitás érzését erősebben pendítené: 1925. szeptember 5-én szüleinek

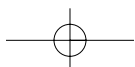

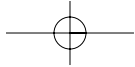

írja: családjával elhalasztja őszi utazását, mert „nagyon régen nem állottunk együtt a karácsonyfa mellett”. Sugallatos a döntése, mert a következő karácsonyt édesapja már nem érte meg. Ugyanebben a levélben így örvend édesanyja gyógyulásán: „Hálát adok a jó Istennek” (1925. szeptember 5.). Mindannyiszor nagybetűvel: Isten. Aztán (szeptember 28-án) édesapját dolgairól értesítve megjegyzi: „Hogy mint halad majd a munka, az az Istentől függ.” Éppen arra utal, hogy a Nemzeti Színháznak ír, „modern prózai darab, és Budapesten játszódik”. A mű nem készült el; a filológia szerint: talán a *Magda*, talán a *Mostoha* című. Kis képzelettel folytatjuk: talán az *Édes Anna* első változata...

Szabó Zoltán találó észlelete szerint Kosztolányi „gyakorta olyan drámaíró, ki nem jutott el a drámáig”. Kosztolányi a dráma új, nagy korszakát jövendölte a világháborút követő évekre, de Kun Béla kommünjének ártettegett napjai, majd a Víz-világ erjedt és úrhatnám tündöklése csak igazolta a század emberének lefokozottságát és megválhatatlanságát. Kosztolányi mégis nekifeszül: az *Édes Anna* fölött van a társadalmi és bűnügyi tragédián, az ő látomásában XX. századi misztériumjáték elevenszik meg a társadalmi élet színpadán, amelyben az ördögi erő is áthatja a krisztinavárosi szenvedéstörténetet. Ilyenképpen következhet az imádság Anna üdvösségéért. Amely szerint a Kísértéstől és a Gonosztól való szabadulás óhajlásában Megbocsátás és Szeretet zenghet lelkünk színpadán: „...És a te szegényeid lelkéről végül meg ne feledkezzél... Ne ítélj el a szolgálólányodat... Imádkozzunk...” Isten kegyeltje bűnében is felmagasztosulhat a regényben – de az 1914–1920 június 4. közötti apokalipszis passiója nem született meg magyar színpadon.

(2008. augusztus 20. Szent István ünnepe. *Hasad és szakad az ég; percnként vijjogva húznak el és fordulnak a gépek Lágymányos fölött. Napok óta gyakorlatoznak már a „Red Bull” parádéra, néhány tízezer bábész egyszeri öröme százvezrek nyugalmát provokálják. Mondandó híján országos a berregés, a félemlítő agyreszelő kábítás, mert az istváni intelmekből egy technikatanár szellemfogyatékos politikája csak az idegenek befogadását szajkózza, miközben rendeleteivel, nyilatkozataiban kirugdossa bonfitársait. Egyébiránt mit tudja ő és tollnokai, hogy Szent István papok, írástudók, mesterek befogadására utal fiához írott intelmeiben. S hogy az Intelmekben fejezetek szólnak a katolikus hit megőrzéséről, az egyházi rend becsben tartásáról, a főpapok, a főemberek és a vitézek tiszteletéről, az igaz ítélet és a türelem gyakorlásáról – ez jelentette a keresztyénséget és Európát is. Sikító gépek sokkolják az ünnepet; ernyesztik az elmét; írni, dolgozni nem lehet, tünődni is alig. Azon mégis: Hajdú János szövege ma igazolná-e az egykori bűnös politikát? Legfeljebb Kaposmérón, barátok egy szellemkörében. Csoóri Sándor Hamlet módján vizsgálja a világot; Gonzágó megöletését szervezi a színészekkel, s a drámában az egérfogó csattan! A király lelkiismerete megretten, és a bűnös fönnakadt! De Hajdú János gyalázatos irata 2004. december 5-ével kormányprogrammá emelkedett. Ugyan a jeleni sötétben miféle játék és fáklya világa ébresztené ezt a hatalmat, amely elvakult és eszelős voltában már a látszattal sem törődik? Nincs az a darab, nincs az a szöveg, amellyel szembesülne. A történelem helyszíneim, a Duna, Krisztinaváros, Lágymányos, a Vár és az ország fölött most Veres-bikák gép-rajja parádézik; a törvényekkel mint bolyás akadályokkal sem törődve. Kötelékben repül a bűnbanda; vigyorogva alátekintenek, mert ne-*

kik térkép e táj. Telkek és ingatlanok összessége, pontosabban. „Okádbatnám”-ságát Arany kiírta a Nagydai cigányokban, de mostani állapotunkban a keserves kacaj aligha hívható elő. Mert még nem vagyunk utána; benne szenvedünk és gyötrődünk, miközben a lelkiismeret hangjait országhasogató farsangolás halványítja és némítja el. Kiürített főváros, elkordonosított szakrális helyeink – tragédia mint utcaszínház; „legott komédiának” nézhető-e a luciferi tanácsra? Szívére teszi a kezét a Himnusz hangjaira; felnagyult gesztusaival, olykor negédes futamokkal tetszeleg, máskor hisztérikusan monologizál. Dali voltát leginkább helyzet- és arányzavara leplezi le. Régi komédiánk mai és közügyi éllel basít át századokon: Balassi Menyhárt árultatása. Tamás deák összegzi a feslett eseményjátékot: „Az kamoraszéket mentül inkább izgatják, attúl inkább büdösb, az ti dolgokot szintén olyan. Mindent elhallgass.” Mára oda rohadtunk, hogy az évezreddel a pódium, a színpad komolyságának és számonkérő erejének gyóntató súlya elmúlt. Vele pedig az idő distancírozó természete is elkopott. És latrinabúz teríti be az országot.

1919. szeptember 30-án a kolozsvári Magyar Színház a Hamlettel búcsúzott fényes palotájától. A román cenzúra Shakespeare tragédiáját alaposan megkaszabolta, de a szövegmaniásokat az is jellemzi, hogy az étellel szembeülvél csökkent a képzeletük: ilyenképp maradt épen a dráma utolsó mondata „Horatio, halott vagyok. Te élsz. Győzd meg felőlem és igaz ügyemről a kétkedőket.” S amikor összehullott a függöny, a közönség zokogó éljenzéssel tüntetett. A román katonaság a nézőtérre nyomult, s puskatussal, ütlegekkel kihajtotta a közönséget. Mert claudiusi időkben a hamleti küzdelemben, az Igazság tisztázására, a Szembesítés óhajára mindig mérgezett tör, vagyis éles- és gumilövedék, puskatus és vipera a válasz. Amúgy pedig Hamlettel az életünk, mert a gonzágói játéknak nincs már ébresztő ereje – és „Elúrhodott a farizeusság” [Paszternak: Hamlet]). A néma csendben a díszletek még állnak: mintha-Helsingör, mintha-ország...

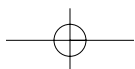
Utóirat: I. Illyés Gyula 1934-ben oroszországi útján találkozott Kun Bélával, aki Kosztolányival kapcsolatban megjegyezte: „Az Édes Anna remekmű.”

II. Kun Bélát 1937. június 29-én az NKVD letartóztatta, s néhány hónap múlva „a magyar börtönökben szerzett betegségben” meghalt. Pontosítva: meggyilkolták.

III. Alig később a hírhedett Jagoda, az NKVD korábbi vezetője is a Ljubjanka foglya lett. Már látta sorsát, s egyik éjjel felkiáltott: „Mégiscsak van Isten!” Egykori beosztottja, most az őt figyelő spicli, megdöbbenve kérdezte: miként gondolja? Jagoda válaszolt: „Sztálintól semmi egyebet nem érdemelnék, mint hű szolgálataim elismerését. Ezerszeresen rászolgáltam viszont a Mindenható legszigorúbb büntetésére, és pedig azoknak a gaztetteknek a sokaságával, amelyeket ellene elkövettem. Gondolj csak bele, nézd meg, hol vagyok, s ítélj meg magad: Van-e Isten, vagy nincsen” (Vitalij Sentalinszkij: *A feltámadott szó*).

J E G Y Z E T E K

Köszönöm Márkus Béla segítségét. A mottóban szereplő Duhamel idézetet Kosztolányi Dezső fordította (*Napló, 1934–1935*). Paszternak Hamlet-sorát Illyés Gyula átültetésében idézem (*Nyitott ajtó*).

IRODALOM

Ady Endre Összes versei. (Gondozta és jegyz.: Láng József és Schweitzer Pál. Szépirodalmi K., 1977); Benedek András: *Színházi műhelytitkok.* (Magvető K., Bp., 1985); Bánffy Miklós: *Emlékeimből – buszonöt év.* (Polis K., Kolozsvár, 2000); Borsányi György: *Kun Béla.* (Kossuth K., 1979); Gellért Endre: *Helyünk a deszkákon.* (Szerk., jegyz., előszó: Molnár Gál Péter. Népművelési Propaganda Iroda K., Bp., é. n.); Füst Milán: *Napló, II. köt.* (Vál., szerk., bev.: Pók Lajos. Magvető K., Bp., é. n.); Herczeg Ferenc: *Hűvös völgy.* (Szépirodalmi K., Bp., 1993); Illyés Gyula: *Drámák, I.* (Szépirodalmi K., Bp., 1969); Illyés Gyula: *Nyitott ajtók – összegyűjtött versfordítások, I.* (Szépirodalmi K., Bp., 1978); Illyés Gyula: *Itt élned kell, II.* (Szépirodalmi K., Bp., 1976); Illyés Gyula: *Közügy.* (Szépirodalmi K., 1981); Károlyi Mihály: *Hit, illúziók nélkül.* (Magvető és Szépirodalmi K., Bp., 1977); Király István: *Kosztolányi – Vita és vallomás.* (Szépirodalmi K., 1986); Kiss Ferenc: *Az érett Kosztolányi.* (Akadémia K., Bp., 1979); Kós Károly: *Hármas könyv.* (Irodalmi K., Bukarest, 1969); Kosztolányi Dezső: *Álom és ólom* (Összegyűjtötte, bev.tan: Réz Pál – Szépirodalmi K. Bp. 1969); Kosztolányi Dezső: *Patália.* (Összegyűjtötte és gondozta: Réz Pál; Magyar Helikon – Bp. 1976); Kosztolányi Dezső: *Füst* (Összegyűjtötte és gondozta: Réz Pál. Szépirodalmi K., 1970); Kosztolányi Dezső: *Hattyú.* (Összegyűjtötte és gondozta: Réz Pál. Szépirodalmi K., Bp., 1972); Kosztolányi Dezső: *Én te, ő.* (Összegyűjtötte, gondozta: Réz Pál. Szépirodalmi K., Bp., 1973); Kosztolányi Dezső: *Európai képeskönyv.* (Összegyűjtötte, gondozta és jegyz.: Réz Pál. Szépirodalmi K., Bp., 1979); Kosztolányi Dezső: *Színházi esték, I-II.* (Összegyűjtötte, gondozta és jegyzetek: Réz Pál. Szépirodalmi K., 1978); *Kosztolányi Dezső Összes versei.* (Szöveggondozás és jegyz.: Réz Pál. Századvég K., Bp., 1993); Kosztolányi Dezső: *Levelek – Napló.* (Gyűjtötte, jegyz.: Réz Pál. a *Napló* gondozása Kelevéz Ágnes és Kovács Ida munkája. Osiris K., Bp., 1996); Kosztolányi Dezső: *Az élet primadonnái.* (Gyűjtötte, sajtó alá r., utószó: Urbán László. Palatinus Intera RT., Bp., 1997); Kosztolányi Dezső: *Néró, a véres költő és Édes Anna.* (Köszeg Ferenc tanulmányával. Szépirodalmi K., Bp., 1974); Kosztolányi Dezsőné: *Kosztolányi Dezső.* (Holnap K., Bp., 1990); Krúdy Gyula: *Öreg szó az ifjakhoz.* (Vál. szerk. utószó: Kelecsényi László. Aqua K., Bp., 1993); Mikes Imre: *Erdély útja Nagymagyarországtól Nagyromániáig.* (Kaláka Könyvek. Sepsiszentgyörgy, 1996); Móricz Zsigmond: *Naplójegyzetek – 1919.* (Sajtó alá r. elő- és utószó, jegyz.: Cséve Anna. Noran K., Bp., 2006); Molnár Ferenc: *Egy baditudósító emlékei.* (Franklin K., Bp., 1916); Molnár György: *Világostól Világosig, II. köt.* (Ungerleider Ny., Arad, 1881); Móricz Virág: *Apám regénye.* (Szépirodalmi K., Bp., 1979); Németh László: *Két nemzedék.* (Magvető és Szépirodalmi K., Bp., 1970); Oláh Gábor: *Naplók.* (Szerk., jegyz., utószó: Lakner Lajos. Kossuth Egyetemi K., Debrecen, 2002); Rónay László: *Kosztolányi Dezső.* (Gondolat K., Bp., 1977); Somogyi Éva: *Ferenc József.* (Magyar História – Gondolat K., Bp., 1989); Vitalij Sentalinszkij: *A feltámadott szó – A KGB irodalmi archívuma.* (Ford. Szilágyi András és Vajda Lőrinc. Nagyvilág K., é. n.); Szabó Zoltán: *Hazugság nélkül, III.* (Sajtó alá r.: Kenedi János, szerk.: Markwart Ágnes, bibliográfia: Gyurgyák János. Héttorony K., é. n.)